

Ob petnajsti obletnici osvoboditve objavljamo v tej prvi številki letošnjega letnika »Kronike« članek, ki podaja eno izmed oblik težkega boja za osvoboditev.

UREDNIŠTVO

ILEGALNE GRAFIČNE TEHNIKE CENTRALNE TEHNIKE KPS V LJUBLJANI

LUDVIK ČARNI

Ilegalna Komunistična partija Slovenije (KPS) je imela pred vojno izkušnje z izdajanjem ilegalne literature.¹ Organizirala je svojo Partijsko tehniko (PT), ki jo je vodil organizacijski sekretar Centralnega komiteja KPS Tone Tomšič.

Z okupacijo slovenskega ozemlja je KPS v spremenjenih pogojih nadaljevala svoje ilegalno delo na izkušnjah preteklosti. Centralni komite KPS, iniciator in voditelj Osvobodilne fronte slovenskega naroda, je dal svojo partijsko tehniko na razpolago narodnoosvobodilnemu gibanju. PT so preimenovali v Centralno tehniko Komunistične partije Slovenije (CT KPS) in so poleg grafičnega in ciklostilnega oddelka ter oddelka za organizacijo zvez in dokumentnega oddelka za izdajanje ilegalnih legitimacij in dokumentov osnovali še gradbeni oddelek za gradnjo bunkerjev, cinkografski, radijski, fotografski, pirotehnični oddelek in oddelek za kamuflažne predmete ter nabavni oddelek.

Ljubljana je bila v prvih dveh letih središče CT KPS. Po kapitulaciji Italije pa se je njeno središče preneslo na osvobojeno ozemlje oziroma k narodnoosvobodilni vojski. Da je bilo v prvih dveh letih središče CT KPS v Ljubljani, je povsem razumljivo. Ljubljana je razpolagala s tehničnim materialom in kadrom; tu je bilo do 18. maja 1942² vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja; Ljubljana je bila neusahljiv vir tehničnega materiala in kadra tudi za tehnike, ki so vzporedno z ljubljanskimi rasle na terenu.

Tone Tomšič je konec leta 1940³ prepustil vodstvo PT Dušanu Kraigherju-Jugu. Kraigher je prvi organizator in voditelj CT KPS. Pod njegovim vodstvom je bila v okupirani Sloveniji zgrajena prva ilegalna tiskarna CT KPS.

»PODMORNICA«

Podzemni prostor, bunker za tiskarno je zgradil Rudolf Ganziti-Grad septembra 1941 v hiši Cesta na Brdo 95 na Viču. Hiša je bila

last CK KPS in jo je do konca septembra upravljal Avgust Stare.⁴ Bunker je bil dolg tri, širok dva in pol in visok dva metra. Vhod je bil zgrajen skozi straniščna tla na posebnem mehanizmu po sistemu vozička.⁵ Ob močnem pritisku na straniščna tla — vhod — so se ta umaknila in tako je bil po stopnicah možen vstop v bunker. Tiskarski stroj — majhen ročni tigel s krožnikom — je sporazumno z Dušanom Kraigherjem kupil Stane Cimperman pri »Papirocelu«. Ta stroj je bil brez barvnika, ker v prejšnji tiskarni ni bil v rabi. Barvnik je preskrbel Viktor Avsenek, ki je ta čas delal v Narodni tiskarni. Tiskanje brez barvnika je bilo zamudno, ker je bilo treba na vsakih toliko izvodov namazati novo barvo.⁶

Delo v »Podmornici« je bilo izredno težko. V bližini je bila greznica, iz katere je skozi ilovnata tla pronicala voda.⁷ Kruh, ki je ostal v tiskarni, ni bil po osmih urah nič več užiten.⁸ Tone Tomšič je ob obisku povedal, da v tako slabem zaporu, kot je ta tiskarna, ni bil še nikoli.⁹ Kljub takim pogojem je bila tu tiskana prva grafična literatura slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja.

V tiskarni so tiskali od septembra 1941¹⁰ do zadnjih dni julija 1942¹¹ in so natisnili: Delo, organ Centralnega odbora KPS, št. 3, september 1941;¹² žepno izdajo pesmi Mateteja Bora »Previharimo viharje«, 1942, 77 strani, ki jo je založilo Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet v nakladi 5000 izvodov;¹³ pet številčk časopisa »Osvobodilna fronta«, osrednjega organa OF slovenskega naroda v nakladi 6000 izvodov;¹⁴ Georgij Dimitrov, »O kadrih« (Iz referata na VII. kongresu Kominterne l. 1935), Izdala Agitacijsko propagandistična komisija CK KPS, 8 strani;¹⁵ slike narodnih herojev Slavka Šlandra in Ljuba Šercerja v črnem odtenku; lepake: Dichiarazione Il comando generale delle truppe partigiane della Slovenia, 7. maggio

1942, 8°; Izjava Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet — Na položaju, 7. maja 1942, 8°; Izdajalci razkrinkani! Izdala Osvoobodilna fronta slovenskega naroda (1942), 8°; Komuniste Centralnega odbora Komunistične partije Slovenije 21. februarja 1942, 8°; Manifest vseslovenskega mitinga v Moskvi¹⁷ (1941), 8°; Slovenci! (3. januar 1942...), Izdal Izvršni odbor OF, 16°; Slovenci! (Letošnji februar...), Izdal Izvršni odbor Osvoobodilne fronte slovenskega naroda (1942), 8°; Slovenci! Delovno ljudstvo Slovenije! Izdal Centralni odbor Komunistične partije Slovenije (1941), 8°; Slovenci! (Dne 29. oktobra...), Izdal Izvršni odbor Osvoobodilne fronte (1941), 8°; Slovenskim staršem in vzgojiteljem! (1942), 16°; Proglas Izvršnega odbora OF — Slovenci! (1941), 8°; Slava padlim narodnim junakom! (1941), 16°; pesem: Tovarne vstanite!¹⁸...

Tiskarski strojnik Stane Cimperman je opravil montažo tiskarskega stroja in tiskal prve strani v tiskarni. Pri tem sta mu pomagala Avgust Stare in njegova žena. Za Stanetom Cimpermanom so delali v tiskarni od oktobra 1941: tiskarski strojnik Srečko Pleško, ki je prišel v tiskarno iz partizanov, ročni stavec Rudolf Burič, Majda Vrhovnik in Pavel Kovač. Ti so delali v tiskarni do maja 1942.¹⁹ Od 2. julija 1942 do preselitve tiskarne v Kozarje sta tu delala ročni stavec Viktor Avsenek in tiskarski strojnik Slavko Krušnik.²⁰

Neposredno z delom tiskarne je bil povezan navedeni Avgust Stare, ki se je konec septembra odselil na Dolenjsko. V začetku oktobra 1941 se je v njegovo izpraznjeno stanovanje vselil Anton Bizjak z družino. Ta je bil mizar in je skupno z mizarjem Angelom Kosovelom delal v mizarški delavnici, ki je bila v isti hiši in je služila za kamuflačo. Žena Antona Bizjaka je kuhala tehnikom, po potrebi prenašala pošto in s signalno lučjo opozarjala tehnike na morebitno nevarnost. Stikalo signalne luči v tiskarni je bilo montirano v kuhinji poleg stikala za kuhinjsko luč.²¹

Kurirka tiskarne je bila Darinka Smolinški, Mirko Zlatnar pa je vzdrževal zveze s partijskimi organizacijami.²² Ivanka Alič-Detela, kurirka CT KPS, je iz tiskarne Slovenija, Merkur (danes Tiskarna Toneta Tomšiča), Ljudske tiskarne (danes tiskarna Ljudske pravice)²³ in Učiteljske tiskarne (danes tiskarna Jože Moškrič) ter Blaznikove tiskarne prinašala stavek in črke z drugimi potrebščinami vred.

Zaradi konspirativnosti je bilo gibanje okrog tiskarne omejeno na najnujnejše potrebe. Tehnika je bila kot poseben aparat

ločena od partijskih organizacij in podrejena CK KPS. Stane Cimperman, ki je ostal povezan s svojo partijsko organizacijo, tovarišem v celici ni smel zaupati svojega dela v tiskarni: le-to mu je onemogočalo, da bi izpolnjeval naloge svoje partijske organizacije in je bil celo kaznovan.²⁴ Ta skrajna molčečnost delavcev in sodelavcev CT KPS je bila nujna, ker je bila tehnika »najmamljivejša točka za fašistično policijo«; potrebno je bilo, dobro jo skriti. General Robotti je že 28. avgusta 1941 izdal ukaz, da se za vsako ceno odkrijejo tajne partizanske tiskarne, ki so, soče po količini tiskanih letakov, v polnem razmahu.²⁵ Zato so morale biti tehnike postavljene ne samo pri zanesljivih in konspirativnih ljudeh Partije, temveč tudi v okolici, ki je bila za to primerna. S tega stališča je bila Podmornica pravilno postavljena. Toda 23. februarja 1942 so italijanske vojaške oblasti obdale Ljubljano z žično oviro. Tiskarna je ostala zunaj žice za približno 100 metrov. V bližini tiskarne je bila glavna reflektorska opazovalnica in bunkerji. Nedvomno je bilo prinašanje materiala in odnašanje tiska v takih okoliščinah skrajno nevarno, če že ne onemogočeno. Zato je CT KPS že del časa nameravala preseliti tiskarno v Kozarje. Toda tam je bilo treba pripraviti bunker. Njegova gradnja se je zavlekla.²⁶ Italijanski vojaki so bolj in bolj vestno in dosledno kontrolirali okolico, ker so jih dolomitski partizani čestokrat izzivali s streljanjem v reflektorsko opazovalnico. Po požigu vasi Brdo 23. julija 1942 so sodelavci CT KPS tiskarno preselili. Dan ali dva zatem so italijanski vojaki podrli vrtno ograjo in posekali kostanje okrog hiše, kjer je bila tiskarna. Zdaj bi bil onemogočen vsak prihod v tiskarno. Toda Podmornico so že montirali v novem bunkerju pri kovaču Erbežniku v Kozarjih, kjer je 8. avgusta natisnila prvi tisk.²⁷

Druga grafična tiskarna v Ljubljani je bila tiskarna

»TUNEL«

Pripravljati sta jo začela v začetku leta 1942 Dušan Kraigher in Mitja Ribičič³⁰ na Emonske cesti števil. 2 nad takratno tovarno zamaškov³¹ v stanovanju mizarja Kranjca. Bunker je gradil vodja gradbenega oddelka CT KPS Rudolf Ganziti. Večjo podstrešno sobo je predelil s steno iz votlaka. Tako je nova tiskarna dobila tunelu podoben prostor in od tod tudi ime. Ta sobni bunker je bil dolg tri metre in pol, širok meter in pol in je imel majhno podstrešno okno. Slikar Vojska iz Šiške³² je na novo poslikal sobo z enako barvo kot je bila prejšnja. Spodnji del

sobe v višini pol metra je pobarval s črtastim pasom oljnate barve. Med te črte je Rudolf Ganziti vgradil vhod v tiskarno, ki se ni razlikoval od ostale stene ter se je ob pritisku umaknil. Skozi to odprtino so se tehniko plazili v tiskarno.

S tem je bil pripravljen prostor za tiskarno. Tiskarski zaklopni stroj sistema »Boston« so preskrbeli člani VOS OF. Zaplenili so ga 25. januarja 1942 v plavogardistični tiskarni v Wolfovi ul. št. 12, kjer so tiskali plavogardistični časnik »Zarja Svobode«. Skupaj s strojem in črkami so zaplenili tudi 130 kg papirja.³⁴ Februarja 1942 so v Tunelu začeli tiskati in so natisnili: Delo, št. 2, maj 1942, 22 strani. Ta številka kaže velik napredek v tehnični opreми; bila je ilustrirana. Zunanja in notranja oprema je bila delo Vlasta Kopača.³⁵

Slovenski poročevalec, posebna izdaja, maj 1942, 4 strani velikega formata. Številka je bila posvečena spominu Toneta Tomšiča.³⁶ Osvobodilna fronta; izšla samo ena številka na 4 straneh.³⁷ Prve partizanske izkaznice v 13.000 izvodih.³⁸ Lasciapassare.³⁹ Osebnе izkaznice.⁴⁰ Partizanske propustnice.⁴¹ Obrazce za ponarejanje dovoljenja članom VOS OF za vstop v sodnijske zapore pri reševanju Toneta Tomšiča.⁴² Slike organizacijskega sekretarja CK KPS Toneta Tomšiča v rjavem odtenku.⁴³ — Sokol v borbi za svobodo, 12 strani, Izdali Sokoli v Osvobodilni fronti.⁴⁴ — Letake: Izjava Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, Na položaju, 7. maja 1942 (veliki format).⁴⁵ — Izjava Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, Na položaju, 7. maja 1942, 8°. — Osvobodilna fronta slovenskega naroda, Gospodarski odsek, Pomlad 1942 (Prvo slovensko narodno posojilo),⁴⁶ 4°; Ovitek za Slovenski zbornik 1942.⁴⁷

Tiskarna je obratovala do začetka avgusta 1942.⁴⁸ Tu so delali Stane Cimperman, tehnični organizator tiskarne, ročni stavci Jože Neuman, Rudolf Burič, Jure Ribičič ter Majda Vrhovnik, ki je pomagala pri stavljenju.⁴⁹ Mitja Ribičič je bil voditelj tiskarne. Sovražnik v tiskarno ni vdrl. Opuščena je bila zato, ker je bil stik z njo zaradi objektivnih pogojev vedno težji.

V razdobju, ko je tiskarna »Tunel« prenehala obratovati, je pričela v avgustu 1942⁵⁰ z delom tretja grafična tehnika

»TONE TOMŠIČ«

v dvorišnih prostorih v Šubičevi ulici št. 3. Tiskarna je bila neposredni sosed italijanske policije. Dvorišči tiskarne in policije je ločila le stena, ki so jo zazidali zidarji

CT KPS. Pred tiskarno je bila tu postavljena knjigovoznica Gabrijela Škerla, ki je bil že od leta 1941 povezan s CT KPS. Leta 1942 je bila v njegovem stanovanju dokumentna tehnika. Da ne bi zaradi vse številnejših obiskov in večjega dela za potrebe CT KPS stanovanje postalo kompromitirano, je Gabrijel Škerl predlagal Milanu Škerlavaju postavitev knjigovoznice, kjer bi z mnogo manjšo nevarnostjo opravljali delo za CT KPS.⁵¹ Gabrijel Škerl je bil knjigoveški mojster in postavitev knjigovoznice je bila legalna.⁵² Milan Škerlavaj se je dogovoril z lastnikom Akademске založbe in antikvarijata Silvestrom Škerlom, naj se ta pomeni z lastnico prostorov v Šubičevi ulici št. 3 in ji pove, da bo del prostorov uporabil za skladišče, druge prostore pa njegov brat za knjigovoznico. Pozneje so tu postavili tiskarno. Knjigovoznico so z vmesno steno prezidali in tako dobili nadzemni bunker za tiskarno. Gradbena dela je opravil gradbeni oddelek CT KPS z zidarji Vencljem Goriškom, Francem Petkom in Božičem v okviru gradbenega podjetja Staneta Šefica, aktivista OF. To podjetje je imelo osem stavbincev in se je preselilo v prazne prostore poleg knjigovoznice. Nad tehnično pisarno gradbenega podjetja je bilo skladišče podjetja »Italbe«, podjetja s pisarniškiimi potrebščinami (sedež v Torinu). Zastopnik podjetja je bil Alojz Matelič, sodelavec CT KPS. Iz tega skladišča je bil tajni vhod na podstrešje, ki je segalo tudi nad tiskarno. Iz tiskarne so na predlog Srečka Pleška napravili izhod, ki bi ga uporabili tehniko v primeru nevarnosti. S podstrešja je bilo možno zlesti skozi okno na dvorišče stavbe Pokojninskega zavoda.⁵³ Skozi ta prehod sta ušla ob vdoru italijanske policije Srečko Pleško in Rudolf Burič.⁵⁴

V podstrešnem delu stavbe je bil dokumentni oddelek CT KPS; tu je delal Vlasto Kopač. Poleg dela za dokumentno tehniko je izdelal tudi risbe za vso literaturo, ki je bila tiskana v tiskarni. Zlatko Močnik je izdelal klišeje teh risb v cinkografiji na Kodeljevem.⁵⁵

Legalna podjetja so dobro krila ilegalno tiskarno. V takih pogojih sta bila dovoz tiskarskega materiala in gibanje sodelavcev CT KPS manj nevarna in sorazmerno dobro krita.

Tiskarski stroj »Amerikanko« na nožni pogon je kupila CT KPS v tiskarni Slovenija.⁵⁶ Ko so ga namestili v tiskarno, so zazidali stene in ohranili le skrivni vhod v tiskarno. Na »vhodno« steno tiskarne so namestili prostorno knjigoveško polico, katere robovi so pokrivali obrise tajnega vhoda, ki se je odpiral v notranjost. Električno napeljavo pa

je uredil Ciril Lukman. Ker so tehniki preuredili tiskarski stroj na nožni pogon na pogon z elektriko, je porabil seveda pri dnevnem obratovanju 14—16 ur⁵⁷ precej električnega toka. Da bi ob kontroli električnega števca ne bila prevelika potrošnja toka sumljiva, so organizatorji CT KPS v knjigovoznico pripeljali električne stroje. Uporabljali so jih le ob kontroli električnih števecv.⁵⁸

Ko so pričeli tiskati, so ugotovili, da je ropot tiskarskega stroja premočan. Na predlog tiskarja Srečka Pleška so napravili okoli tiskarskega stroja leseno lopo v obliki kabine. Ker tudi ta še ni zadušila vsega ropota, so med dvojne stene kabine vložili stekleno volno, da so lahko nemoteno nadaljevali z delom. Pa tudi to ni odpravilo v celoti bobnenja, ki je bilo zaznavno zlasti ob nočnem delu.⁵⁹

Ta tiskarna je bila najuspešnejša grafična tehnika CT KPS v Ljubljani. V tiskarni so v petih dneh⁶⁰ natisnili brošuro, jo v knjigovoznici zvezali in kompletno izdali. Natisnili so: Georgij Dimitrov, O kadrih, 1942, 11 strani, št. 3.⁶¹ — V. I. Lenin, Revolucionarna vlada in revolucionarna vojska, 1942, 16 strani, št. 5.⁶² — Slovenski kristjan, v boj zoper belo gardo, 1942, 12 strani.⁶³ — Delo, št. 3, 1942.⁶⁴ — Ustava Zveze Sovjetskih socialističnih republik z uvodnim govorom tovariša Stalina ob sprejetju Ustave SSSR na VIII. izrednem kongresu sovjetov 6. dec. 1936, 1942, 58 strani, št. 6.⁶⁵ — J. V. Stalin, O nacionalnem vprašanju, 1942, 46 strani, št. 7.⁶⁶ — Delo, št. 5, 7. novembra 1942, Jubilejna številka ob 25. obletnici velike Oktobrske socialistične revolucije.⁶⁷ — Lenin in Stalin, O agrarnem in kmečkem vprašanju, 1943, št. 8 (nepopolno).⁶⁸ — Slovenski poročevalec, november 1942, 16 strani, december 1942, 8 strani; oboje po 8000 izvodov malega formata.⁶⁹ — Natisnili so še letake: Slovenci! (Velika italijansko-nemška...), Sredi oktobra 1942, Izdala Osvobodilna fronta, 8°; Zavedenim in prisilno mobiliziranim! Položaj, 15. november 1942, Izdal Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda in Glavno poveljstvo slovenske partizanske vojske, 8°; Tovariši, tovarišice! Izdala Mladinska OF (1942), 8°.

Od septembra 1942 so mesečno tiskali v tej tiskarni krušne karte v 1800 izvodih.⁷⁰ Mnenje, da so tu tiskali obveznice Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet oziroma finančno-gospodarskega odseka Okrožnega odbora Osvobodilne fronte v Ljubljani, je napačno. V ohranjenih arhivih prvič srečamo podatke o obveznicah v poročilu z dne 28. julija 1942,⁷¹ kjer se trdi, da je izdelanih 6000 obveznic. To potrjuje tudi poročilo z

dne 8. avgusta 1942, kjer se omenjajo iste obveznice.⁷² Pri teh obveznicah je po moti izpadla črka r iz besede »partizanskih«.⁷³ Ta napaka se je dogodila inž. Zoranu Tumi.⁷⁴ Ker so te uničili, je inž. Zoran Tuma natisnil nove, ki so bile odposlane na teren 14. avgusta 1942.⁷⁵ Natisnjene so bile z dvema različnima besediloma. Kako je prišlo do tiskanja obveznic, nam pojasni poročilo Milana Škerlavaja Edvardu Kardelju:⁷⁶ »... direktivo, da naj delamo bone z manjšo vsoto,⁷⁷ smo prejeli prepozno. Smatram pa, da so obveznice na partizanskem ozemlju zelo koristna in kreditna stvar in z ozirom na prilike ekonomične, da jih boste s pridom in veseljem uporabljali...« Ni dvoma, da so bile tedaj prvič tiskane obveznice; tudi pozneje so jih pošiljali na teren iz Ljubljane.⁷⁸

V začetku je bila tiskarna »Tone Tomšič« namenjena prvenstveno za tiskanje brošur. CT KPS je vzpostavljala v tem času dve ilegalni tiskarni in imela v načrtu postavitev nove tretje ilegalne tiskarne, za katero pa sredi avgusta 1942 še ni bil določen prostor.⁷⁹ Ta zadnja tiskarna ni bila vzpostavljena in je niso niti pripravljali.

Delo tiskarne »Tone Tomšič« je bilo plodno. Dosegla je ne samo zavidljivo kvantiteto, temveč tudi kvaliteto. V tiskarni sta delala tiskarski strojnik Srečko Pleško in ročni stavec Janez Štrekelj, nekaj dni pred propadom tiskarne pa ročni stavec Rudolf Burič, ko je Janez Štrekelj odšel na politično delo.⁸⁰ Tiskarjem in sodelavcem tiskarne je pretila nevarnost zaporov, internacija in celo smrt. Ni jim sledil le okupator, temveč tudi domači nasprotniki narodnoosvobodilnega gibanja. Ohranjeno denunciantsko pismo generalu Mariu Robottiju je že 25. avgusta 1942 opozorilo okupatorske vojaške oblasti, da »v Šubičevi ulici 3 so in prihajajo komunisti«.⁸² Belogardisti so tudi z listki na vhodnih vratih hiše opozarjali okupatorja, da se v tej hiši dogaja nekaj sumljivega.⁸³

Oddelek italijanske policije je 22. februarja 1943 vdrl v knjigovoznico. V tiskarni je zasvetila rdeča signalna luč, ki je opozorila na nevarnost Srečka Pleška in Rudolfa Buriča. Prenehala sta s tiskanjem. Ko sta ugotovila, da so v knjigovoznici Italijani, sta oborožena previdno pobegnila preko podstrešja ter dvorišča Pokojninskega zavoda na ulico. O preiskavi knjigovoznice sta obvestila aktiviste CT KPS, ki so prihajali v knjigovoznico po opravkih, da ne bi prišli policiji v roke. Ni jima uspelo obvestiti voditelja tiskarne Borisa Kariža. Tako ga je policija aretirala, ko je vstopil v knjigovoznico.⁸⁴ Preiskala je vse prostore in našla daktilografiran tekst, pripravljen za tisk, ter od-

padni papir, na katerem so bili tiskani Slovenski poročevalci in brošure; tiskarne same ni odkrila. Kljub temu, da je policija aretirala uslužbenke knjigoveznic, njen uspeh le ni bil popoln. Toda imela je dokazno gradivo, ki je pričalo o zvezi z ilegalno tiskarno, in pridržala je v zaporu aktiviste tiskarne; te je na različne načine prisilila k priznanju. Po indikaciji, ki jo je dobila, je 10. marca 1945⁸⁵ vdrla v tiskarno. Slovensko kontrarevolucionarno časopisje je z zadovoljstvom ugotavljalo, da je odkrita »osrednja komunistična tiskarna«, a nehoti dalo priznanje organizatorjem CT KPS, da je tiskarna »zelo dobro urejena«.⁸⁶ Italijansko vojaško vojno sodišče pa ni štedilo z obsoodbami aktivistov CT KPS.⁸⁷

V času, ko je obratovala tiskarna »Tone Tomšič«, je CT KPS vzpostavljala četrto ilegalno grafično tiskarno

»TEHNIKO«

v ulici Milana Majcna št. 47⁸⁸ v Šiški, kjer je bila prej ciklostilna tehnika. V prednji in dvoriščni stavbi so bile razne delavnice. Prostore mizarške delavnice, kjer je bila postavljena tiskarna,⁸⁹ je vzel 1. julija v najem Janez Ovsenik.⁹⁰ Ker ni imel mojstrske diplome, je delavnico prevzel Janez Turk; ta je pričel z delom v začetku avgusta 1942.⁹¹ Denar za opremo mizarške delavnice so preskrbeli organizatorji CT KPS, kolikor mizarja sama nista imela opreme.⁹² Delavnica je imela dva prostora. V prvem sta delala dva mizarja, v drugem je stal kombiniran mizarški stroj. Pod njim je bila pravokotna jama 4 × 5 m.⁹³ Mizarji so jo prej uporabljali za žaganje in lesni odpadni material. Zabetoniral jo je zidar Vencelj Gorišek. V tako nastalem podzemnem bunkerju so napravili tehniki tiskarno. Tajni vhod, ki ga je zidar povezal z regulatorjem za vodo, se je pogrezal in dvigal s pomočjo mehanizma, ko je voda ob pravilni naravnavi vodnega kolesa stekla po ceveh. Ventilacijo je speljal skozi dimnik. Bunker so opremili še z električno napeljavo in signalno lučjo.⁹⁴ Srečko Pleško je montiral stroj⁹⁵ — nožni tigel —, ki ga je preselil od Korošina Janez Ovsenik.⁹⁶ Grafičarji v ljubljanskih tiskarnah so preskrbeli za tiskarno znatno količino črk. Kot tehnika sta delala tu ročni stavec Alojz Ajdišek in tiskarski strojnik Rudolf Babnik; nekaj dni tudi tiskarski strojnik Bojan Sekula.

Tiskarna je obratovala od približno 10. avgusta⁹⁷ do 25. septembra 1942, ko so jo okoli 10. ure odkrili italijanski vojaki.⁹⁸ Tu so natisnili: Delo, št. 4, julij 1942, naklada

5000 izvodov (propadla z odkritjem tiskarne).⁹⁹ — Letake: Per la difesa dell' U. R. S. S., per la pace, la libertà e il benessere, naklada 13.000 izvodov,¹⁰⁰ Izdala KP Italije, 8°; — Odredba Glavnega štaba slovenske partizanske vojske z dne 27. avgusta 1942, naklada pribl. 15.000 izvodov.¹⁰¹ — Proglas, Slovenci! (Vsi besni napor . . .), Na osvobojenem ozemlju, dne 27. avgusta 1942, Izdal Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda, naklada ok. 6200 izvodov.¹⁰² 8°. — Slovenci! (Kdo je izdal in prodal . . .), Izdala Osvobodilna fronta.¹⁰³ — Natisnili so tudi neke nemške legitimacije.¹⁰⁴ 8°.

Italijanska policija je že v začetku septembra prišla v mizarško delavnico. Takrat niso iskali tiskarne, tudi vprašali niso po njej. O tem so govorili na svojem sestanku tudi tehniki in najožji sodelavci tiskarne.¹⁰⁵ Nekaj časa so sicer prenehali z delom, toda kmalu so nadaljevali; prav to pa je bilo usodno. Isti dan, ko so obnovili delo, je okupator z vso gotovostjo vdrl v tiskarno. Toda ne skozi tajni vhod; prebili so steno bunkerja na mestu, kjer je bilo pred postavitvijo tiskarne okence. Ko so pričeli vojaki streljati v tiskarno in pozivati oba tiskarja k predaji, sta le-ta z bojem poskušala prebiti vojaški kordon.¹⁰⁶ Iz obkoljenega bunkerja je prvi skočil Alojz Ajdišek in takoj vrgel ročno bombo. Prebil se je, toda pri prehodu sosednje ograje je bil ustreljen. Rudolfa Babnika pa so pozneje z mizarjem Janezom Turkom ustrelili kot talca.¹⁰⁷ Franca Goloba je policija aretirala v mizarški delavnici in ga kot ujetnika pridržala na avtomobilu. Golob je izkoristil zmedo med vojaki, ki jo je povzročil drzni Alojz Ajdišek, in pobegnil. Golob je bil v najtesnejši zvezi s tiskarji in njihova neposredna pomoč. Po uničenju tiskarne je odšel v partizane.

Nedvomno je bila tiskarna izdana, ker si drugače ne moremo razložiti vdora vojaštva ob zazidanem oknu. To nam potrjuje tudi neka skica, ki jo je imel pri sebi neki italijanski oficir, ko je prišel pred vdorom v mizarško delavnico. Spraševal je mizarja o kletnem prostoru, s čimer je mislil na tiskarski bunker.¹⁰⁸ Po ohranjenih virih lahko povem le to, da je do izdaje prišlo zaradi nekonspirativnosti.¹⁰⁹

»Tehnika« je bila prva ilegalna tiskarna, ki jo je odkril okupator. Do takrat je bil to tudi največji vdor v CT KPS. Italijanska policija je pri zasliševanjih zvedela za organizatorje CT KPS, a jih brezuspešno iskala; odkrila je le nekaj ilegalnih zvez. Italijansko vojaško vojno sodišče je izreklo aretiranim 59 let ječe,¹¹⁰ dva pa so ustrelili kot talca.

Okupator je sicer uničil tiskarno, ni pa mogel zatreti izhajanje ilegalnega tiska. V tem času je bila namreč v polnem teku tiskarna »Tone Tomšič«, CT KPS pa je organizirala še novo ilegalno tiskarno »Jamo« ali »Trugo« v Vodmatu.

Sicer je sovražnik odkrival grafične in ciklostilne tehnike ter zapiral in obsojal aktiviste CT KPS na dolgoletne ječe, toda mesta aretiranih so zasedli drugi, ki so enako neumorno skrbeli za narodnoosvobodilni tisk. Misel narodne osvoboditve in ljudske revolucije je pritegovala vedno nove, progresivno usmerjene ljudi, med aktiviste OF.

Bila je logična nujnost, da je okupator odkrival ilegalne tehnike, ki jih je neumorno iskal že od samega začetka. Tisk je bil mobilizacijsko sredstvo Osvobodilne fronte slovenskega naroda, proti kateremu so bile brez moči dobro oborožene in mnogoštevilne enote italijanske vojske in policije. Brez moči zato, ker ni okupator nikoli vedel, kdaj in od kod je prihajal ilegalni tisk. Če bi ga hotel zatreti, bi moral uničiti ilegalne tehnike. Kot je bilo neuničljivo narodnoosvobodilno gibanje, tako so bile neuničljive tudi tehnike. Namesto opuščenih ali izdanih ter odkritih so rasle nove in nove.

Ilegalna tiskarna

»JAMA« ALI »TRUGA«

je bila peta ilegalna tiskarna v Ljubljani. Organizatorji CT KPS so jo postavili v sušilnici za les mizarske delavnice Alojza Jevnikarja Pod Ježami blizu Zelene jame.¹¹¹ Gradnja te tiskarne je povzročala največ skrbi izmed vseh gradenj ilegalnih tiskarn. Ko so pričeli kopati bunker zanj in hkrati preurejati stavbo zaradi kamuflaže, so nalleteli na živo skalo. Te zaradi zaprtega prostora niso mogli razstreliti, pač pa so jo morali razbiti. To je zavleklo gradnjo na pet mesecev.¹¹² Bunker so zgradili pod vodstvom Venclja Goriška zidarji-aktivisti CT KPS v okviru gradbenega podjetja Staneta Šefica.¹¹³ Električno napeljavo je uredil Ciril Lukman. Tiskarski zaklopni stroj »Feniks« je bil kupljen v tiskarni Slovenija in so ga podnevi prepeljali v tiskarno. Ko so namestili stroj, so bunker popolnoma zazidali in vgradili tajni vhod. Kakor drugi je bil tudi ta opremljen s signalno lučjo in ventilacijo.

Tu sta natisnila tiskarski strojnik Stane Cimperman in ročni stavec Rudolf Burič od približno 10. decembra¹¹⁴ do 22. decembra 1942¹¹⁵ naslednje tiske: Sokol v borbi za svobodo, št. 2, december 1942, 28 strani, Izdali Sokoli v Osvobodilni fronti. — Letaka: Poziv vsem Slovencem, ki so sposobni nositi orožje!, Položaj, 15. novembra 1942, Izdal

Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda in Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet,¹¹⁶ naklada 10.000 izvodov, 80. — Prva stran Slovenskega poročevalca, ki je bil že v celoti pripravljen za tisk.¹¹⁷

Dopoldne 22. decembra 1942 so italijanski vojaki aretirali Alojza Klančnika¹¹⁸, v trenutku, ko je peljal na ročnem vozičku literaturo na javko. V tem času je okupator izvajal po mestu blokade (»božične racije«). Aktivisti v tiskarni o tem niso bili pravočasno obveščeni; tako je zašel kurir z literaturo vred v blokado. Vsa literatura, kar je je bilo tiskane v »Jami«, je propadla. Mizarju Antonu Jevnikarju, ki je s kolesom spremljal kurirja, je uspelo, da je kontroli ušel. Tako je pravočasno obvestil tiskarje in pomočnike v svoji delavnici. Tiskarja sta se rešila, Anton Jevnikar pa je ušel aretaciji.¹¹⁹ Italijanski vojaki so še isti dan poročali svojemu poveljstvu, da so odkrili tajno tiskarno.¹²⁰

Medtem ko je okupator odkril tiskarno »Tehniko« in »Trugo«, je še obratovala tiskarna »Tone Tomšič« in vzporedno z njo

CINKOGRAFIJA IN TISKARNA

na Kodeljevem. Do vzpostavitve cinkografije na Kodeljevem je bil cinkografski oddelek brez stalnega prostora. V začetku je bil v ulici Milana Majcna 47, nato v Gerbičevi ulici 9, končno se je z zgraditvijo podzemnega bunkerja naselil v vili Borisa Raceta v Adamič-Lundrovi ulici 34. Idejo o vzpostavitvi in prostor za cinkografijo je izbral Dušan Kraigher.¹²¹ Graditi jo je začela januarja 1942¹²² gradbena ekipa CT KPS v okviru legalnega podjetja Staneta Šefica (Venclj Gorišek, Franc Petek, Franc Piškur). Največ težav so imeli z izkopom več kot 40 m³ zemlje za zgraditev bunkerja. Ta je bil dolg 4 m, širok 2,5 m, visok 3,5 m.¹²³ Izkop in odvoz bi lahko postala sumljiva posebno zato, ker so na travniku nasproti vile imeli belogardisti vojaške vaje pod poveljstvom italijanskih oficirjev.¹²⁴ Drug problem pri gradnji je bil odtok vode. Te je mnogo uporabil cinkograf pri izdelavi klišejev in fotografskih posnetkov. Zato so pod bunkerjem izkopali jamo za približno 1 m³ vode, ki sta jo tehnika z ročno črpalko črpala v odtok kanalizacije. Cinkograf je porabil tudi mnogo električnega toka zaradi uporabe obločnic pri fotografiranju raznih dokumentov. Zato so električni tok speljali enako kot v nekaterih drugih tiskarnah mimo električnega števca.

Delo v cinkografiji je bilo skrajno nevarno. Zaradi uporabe različnih kislin je cinkograf

često bruhal kri. Petrač je 14. avgusta 1942 pisal Edvardu Kardelju, da bi zaradi napačne gradnje dimnikov v stavbi, v katero so speljali ventilacijo, cinkograf skoraj umrl.¹²⁵ V cinkografijo so ponovno poslali stavbinca. Vgradili so še en ventilator, pa tudi ta ni posrkal vseh kislinskih hlapov v cinkografiji.

V njej je delal cinkograf Zlatko Močnik od 7. avgusta 1942¹²⁶ do 3. aprila 1943, ko je italijanska policija v jutranjih urah vdrla v cinkografijo.¹²⁷ Po propadu tiskarne »Jama« je v cinkografiji delal tudi Stane Cimperman. Od januarja 1943,¹²⁸ ko so iz tiskarne Tunel preselili tiskarski stroj, je z ženo Karlo tiskal krušne karte. Tako moramo od januarja 1943 govoriti o cinkografiji in tiskarni na Kodeljevem. Tiskanje krušnih kart je bil počasen in težaven tisk. Tiskarski stroj je bil majhen in je tiskar moral krušno karto poslati devetkrat skozi stroj, preden je bila natisnjena.

S cinkografijo in tiskarno na Kodeljevem je propadla poslednja ilegalna grafična tehnika v Ljubljani. Ni pa prenehal izhajati ilegalni grafični tisk, kajti tiskali so ga aktivisti v legalnih ljubljanskih tiskarnah.

OPOMBE

1. Ob prazniku slovenskega tiska. Ponatis v: Boris Zihlerl, Književnost in družba, Ljubljana, 1957, str. 481–495; Dr. Jože Potrč, II. kongres Komunistične partije Slovenije, Ljubljana 1949; Spomini v Arhivu Centralnega komiteja KPS (Arhiv CK KPS) ter v Arhivu Instituta za zgodovino delavskega gibanja na Slovenskem (Arhiv IZDG); Zbornik Ljubljana v ilegalni, str. 201. — 2. Edvard Koebec, Tovarišija, Ljubljana 1949, str. 14. — 3. Arhiv tehnik v Arhivu IZDG. — 4. Spomini Milana Škerlavaja-Petrača v IZDG (citiram: Petrač) in ustni vir Antona Bizjaka. — 5. Bunker je še ohranjen. — 6. Več o kupovanju stroja gl. Borec, 1957, str. 119–120. Napačno je mnenje, da je tiskarski stroj v »Podmornici« iz tiskarne PT, kar zavrača tudi izjava Toneta Dežmana (Arhiv IZDG, fasc. 527), ki pravi, da je Dušan Kraigher jeseni 1941, pobral stroj iz bunkerja in ga vrgel v bližnji vodnjak. Stroj so dvignili po osvoboditvi in ga prepeljali v Ljubljano. — 7. Od tod ime »Podmornica«. — 8. Borec, 1957, str. 120. — 9. Ilegalne grafične tehnike 1941 do 1945 (IGT), Arhiv IZDG, fasc. 527. — 10. IGT, Slovenski poročevalci (SPor.), 1946, št. 90 in drugi viri. — 11. To je razvidno iz poročila Lidije Sentjure Central. komiteju KPS 6. avgusta 1942, kjer piše: »Sedaj je bil malo zastoj zaradi selitve (tiskarne, op. L. C.) in nismo izdali ničesar, niti Zakaj je propadla Jugoslavija, niti Deloc« (Arhiv CK KPS, fasc. III 1942). Če ob tem upoštevamo ustni vir Viktorja Avseneka in Antona Bizjaka, da je tiskarna obratovala še kak teden po požigu vasi Brdo, je datiranje obratovanja tiskarne do zadnjih dni julija 1942 utemeljeno; gl. tudi Ljudsko pravico (LdP), 21. avgusta 1949. — 12. V opombah k ponatisu Dela 1941/2, Ljubljana, 1947, je na strani 250 navedeno, da je bilo v »Podmornici« tiskano Delo št. 2, avgust, in št. 3, september 1941, ter št. 1, februar 1942, kar pa ni točno. Delo št. 2 je bilo tiskano s pomočjo cinkove plošče, da okupator po črkah ne bi odkril tiskarne, v tiskarni Slovenija v Vegovi ulici št. 6 (Ustni vir: Božo Kolman in Jože Prašnikar). Brošura IGT in nepodpisana izjava v Arhivu IZDG, fasc. 527, navaja, da je tiskarna Tuma v Vodmatu tiskala eno številko Dela, kar potrjuje ustni vir Ostojja Tume. Ta meni, da je Delo, tiskano v njihovi tiskarni, imelo dvokolonski tisk (Delo št. 1, 1942, ga ima), moti pa ga glava Dela v rdečem tisku. Ne izključuje, da za to ne bi poskrbel brat inž. Zoran Tuma. Za vse druge številke Dela, ki so bile tiskane v Ljubljani, imamo točne podatke, v kateri tiskarni so bile tiskane. Na osnovi tega se lahko odločimo, da je bilo Delo št. 1, 1942, tiskano v Tumovi tiskarni. — 13. SPor je 1. jul. 1942 prinesel vest, da je izšla ta pesniška zbirka in velja 10 lir. Dražja je bila luksuzna izdaja, ki pa jo je partizansko poveljstvo odtegnilo prodaji in jo uporabilo kot nagrado odlikovancem. Pesmi je vezal

v usnje in platno knjigoveški mojster Gabrijel Škerl na stanovanju v Selenburgovi ulici, kjer je bila nekaj časa tudi dokumentna tehnika, in v knjigoveznici v Šubičevi ulici št. 3. Po njegovi aretaciji jih je v isti knjigoveznici vezal Anton Baggia (Ustni vir: Milan Škerlavaj, Anton Baggia, Gabrijel Škerl). Okrog tisoč izvodov pesmi so zvezali v knjigoveznici Gulič v Tavčarjevi ulici št. 4 (Spomini D. Guliča v Arhivu IZDG). Odlični sprejem pesmi naj nam prikaže poročilo poveljstva III. grupe odredov Glavnemu poveljstvu 9. julija 1942: »Prispela je pošiljka pesmi Mateja Bora. Poslanih je bilo 200 izvodov, do našega štaba je prispelo samo še okoli 190 izvodov. Danes Vam pošiljamo 50 v usnje vezanih in 90 v platno vezanih... Ostanek pa smo razdelili in je dobil vsak politični komisar po 1 izvod. Prosimo, da nam, če je le mogoče, vrnete še vsaj nekaj izvodov.« Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 3, dok. št. 54 (Zbornik VI/3, dok. št. 54). Pesmi so bile prej ciklostizirane. O tem gl. spomine Adolfa Ariglerja-Bodina v Letopisu Muzeja narodne osvoboditve LRS 1957. — 14. Leto I, št. 1, sredi novembra, št. 2 v začetku decembra, št. 3 sredi decembra. Ta številka ima glavo v rdečem tisku. Leto II, št. 1 v začetku januarja, št. 2 sredi januarja 1942. — 15. Ustni vir Viktorja Avseneka. — 16. Slike Ljube Šerčerja so bile tiskane že leta 1941, kar potrjuje izjava Jožeta Stuseja, ki jih je decembra odnesel v Senovo (Arhiv Okraj. odbora Zveze borcev Ljubljana, fasc. 31/351). — 17. Gl. Delo, št. 3, september 1941. — 18. Iz obdobja, v katerem so tiskale ilegalne grafične tehnike CT KPS v Ljubljani, nisem uspel razrešiti, kje je bilo tiskanih še 7 letakov, ki jih hrani Narod. in univ. knjižnica oziroma knjižnica Instituta za zgodovino delav. gibanja na Slovenskem (upošteval sem tudi ilegalni tisk legalnih tiskarn). Pri obravnavanju ilegalnih tiskarn ne omenjam posebej, da so te tiskale tudi listke za potrosne akcije. — 19. Izjava Srečka Plečka v Arhivu CK KPS in ustni vir A. Bizjaka. — 20. Izjava obeh v Arhivu CK KPS. — 21. Ustni vir A. Bizjaka in njegove žene. — 22. Ustni vir V. Avseneka in LdP, 1949, št. 197. — 23. LdP, 1949, št. 197 in št. 202. — 24. Borec, 1957, str. 120 in članek »Problemi naše tehnike« v Delu št. 3, 1941. — 25. Arhiv XI. C. A., fasc. 247 (takrat še ni tiskala nobena ileg. grafična tehnika — L. C.). — 26. Gl. spomine Jožeta Pezdrica v IZDG. — 27. LdP, 21. VII. 1956 in ustni vir Viktorja Avseneka. — 30. LdP, 21. VII. 1956. — 31. Danes tovarna pletenin »Angorac«. — 32. Spomini Rudolfa Ganzitija v Arhivu CK KPS. — 33. Franček Saje, Belogardizem. Druga, dopolnjena izdaja. Ljubljana; str. 204; Zbornik VI/3, dokum. št. 11, Borec, 1957, str. 122. — 34. Pismo E. Kardelja tov. Titu (Zbornik VI/3, dok. št. 34). — 35. Petrač. — 36. Ustni vir Staneta Cimpermana. V času »NOB prvi tiskani Slovenci poročevalci«. — 37. Ta številka je izšla z dvema različnima naslovoma. Tekst in stavek je pri obeh enak. Enkrat je izšla kot osrednji organ Osvobodilne fronte slovenskega naroda, leto II., posebna izdaja, junij 1942, drugič kot organ Izvršnega odbora Osvobodilne fronte slovenskega naroda, leto II., št. 2, junij, 1942. — 38. Poročilo vodje CT KPS 28. VII. 1942 E. Kardelju (Zbornik VI/3, dok. št. 85). Tajno ime tiskarne »stara štucuna«, ki je navedeno v dokumentu, je v opombi št. 2 razrešeno kot tiskarna Tone Tomšiča, kar ni točno. V tem poročilu navaja Petrač, da je v času poročanja ta tiskarna tiskala Delo, Lasciapassare, partizanske izkaznice in osebne izkaznice. Po ustnem viru Janeza Štreklja tiskarna Tone Tomšiča ni tiskala partizanskih izkaznic, le oštevilčili so jih v knjigoveznici. Lasciapassare na sivem papirju za italijanske oblasti je tiskal Stane Cimperman v Ljudski tiskarni, kjer je bil v službi (gl. Borec, 1957, str. 12, je namesto osebnih izkaznic vstavi lasciapassare). Tam je vzel nad sto izvodov in jih dal dokumentnemu oddelku. Take je pozneje tiskal v Tunelu (ustni vir). Noben podatek pa ne navaja, da bi tiskarna Tone Tomšič tiskala lasciapassare. Iz tega sledi, da je »stara štucuna« tiskarna Tunel. Iz podatka, da je »stara štucuna« tiskala Delo, ne moremo ničesar sklepati, ker so Dela, ki so bila tiskana v Tunelu in tiskarni Tone Tomšič, vsa izšla tudi na osvobojenem ozemlju (Podatek v knjižnici IZDG). — Partizanske izkaznice so bile tiskane na rdečem kartonu. To je bil tretji primerek partizanskih izkaznic; prva dva primerka sta bila odklonjena. Stavek za izkaznice je stavil Viktor Avsenek v Narodni tiskarni (Ustni vir V. Avseneka). Potokopijo izkaznic gl. v Zbornik VI/3. — 39. Lasciapassare = propustnica, ki jo je morala imeti vsaka oseba, starejša od 14 let, za prehod preko ljubljanskega bloka od 4. marca 1942 dalje (Službeni list za ljubljansko pokrajino — SLLP — No 11, 14 in 21 leta 1942). Ker je dokumentna tehnika ponarejala Lasciapassare, so jih italijanske oblasti pogostokrat menjavale in opremljale z različnimi zigi. — 40. Mišljene so Carte d'identitè, prve okupatorske osebne izkaznice, ki so jih morale imeti vse osebe, stare nad 15 let, bivajoče v Ljubljanski pokrajini od 20. III. 1942 dalje. Te so zamenjali 31. VIII. 1943 z novim obrazcem osebnih izkaznic (SLLP, 1942 No 20, in 1945 No 44). — 41. Ustni vir Staneta Cimpermana. — 42. Klišè izdelal Zlatko Močnik v klišarni v Gerbičevi ulici 9. Obrazce je tiskal na formatu A 4 Stane Cimperman. Knjigoveška dela so opravili v knjigoveznici Gulič (Spomini Z. Močnika in D. Guliča v IZDG ter ustni vir S. Cimpermana in Jožeta Neumana). Več o tem gl. v Bercu, 1954, str. 184. — 43. Ustni vir Staneta Cimpermana in Jožeta

Neumana, Tone Tomšič je bil ustreljen 21. V. 1942. — 44. Brošura ima na naslovni strani sokolski emblem v rdečem tisku, Slovenski poročevalec je objavil 15. IV. 1942, št. 15, med vestmi, da je izšla ta brošura. — 45. Letak je stavil Viktor Avsenek v Narodni tiskarni z enakimi črkami, kot je bil tiskan letak ital. okupacijskih oblasti, ki je obveščal prebivalstvo o streljanju talcev. Ker je bil format letaka prevelik za tiskarski stroj v tiskarni, ga je Stane Cimperman pri tisku trikrat poslal skozi tiskarski stroj. (Ustni vir V. Avseneka in S. Cimpermana). Ta letak so aktivisti OF prilepljali na omenjeni letak it. okupacijskih oblasti. — 46. Ustni vir Staneta Cimpermana. — 47. Ustni vir Jožeta Neumana. — 48. Gl. opomba 58. Ustaljeno mnenje, da je Tunel obratoval le do junija 1942, zavrača omenjeno poročilo. Tudi Stane Cimperman pravi, da je obratoval Tunel delj časa, ne le do junija. Iz poročila vodje CT KPS 8. VIII. 1942 Kardelju lahko zaključimo, da Tunel ni več obratoval (Zbornik VI/5, dok. št. 102). — 49. IGT. — 50. Mnenje, da je tiskarna začela obratovati junija 1942, je napačno. Za Gabrijelom Skerlom, ki je vodil knjigovoznico do aretacije 28. VI. 1942 (Tribunale militare di Guerra — Vojaško vojno sodišče, TMG, fasc. 950), je prevzel vodstvo knjigovoznice Anton Baggia. Po ustnem viru istega Baggie takrat tiskarna še ni bila postavljena. Sele po dveh ali treh tednih so pripeljali organizatorji tiskarne tiskarski stroj in nato sezidali bunker. Iz poročila 28. VII. 1942 (Zbornik VI/5, dok. št. 85) lahko razberemo, čeprav ni popolnoma ohranjeno, da je takrat obratovala le ena tiskarna in to Tunel (upoštevaj opombo 58). Tiskarna Toneta Tomšiča je začela obratovati pred 8. VIII. 1942, ko vodja CT KPS poroča Kardelju: »Z upostavljanjem tigelske tehnike smo napredovali v toliko, da je v obratu že 1 tigel na pogon ter kompletna knjigovoznica...« (Zbornik VI/5, dok. št. 102). — 51. Ustni vir Gabrijela Skerla. — 52. Opomba 5 k dok. št. 56 v Zborniku VI/4 je napačna — knjigovoznica je bila legalna. — 53. IGT. — 54. Več gl. v Borec, 1954, str. 454. — 55. Ohranjeni seznam o izdelanih klišejih v cinkografiji v IZDG. — 56. Ustni vir Božo Kolman, Jože Prašnikar in drugi. — 57. LdP, 1955, št. 85. — 58. IGT. — 59. IGT. — 60. Poročilo vodje CT KPS D. Kraigherju (Zbornik VI/4, dok. št. 56). — 61. Brošure, tiskane v tej tiskarni, razen: Slovenski kristjan, v boj zoper belo gardo, je izdala Agitprop komisija CK KPS. Označene številke so tiskane na naslovni strani brošur. Manjka št. 4, ki jo moremo dopolniti s ciklostilno izdajo brošure: Lenin, Tretja internacionala in njeno mesto v zgodovini. — 62. Iz različnih poročil v Arhivu CK KPS, fasc. II 1942, se da ugotoviti, kdaj so bile brošure natisnjene. Ta brošura je bila tiskana okoli 14. VIII. 1942. — 63. Brošura je bila natisnjena pred 14. IX. 1942. Brošura z istim tematom je bila natisnjena tudi v tiskarni v Kozarjih, le da ima zaradi razprtejšega tiska 14 strani. — 64. Natisnjeno pred 14. IX. 1942. — 65. Brošuro so tiskali 24. IX. 1942. — 66. Dne 19. XI. 1942 so brošuro odposlali na teren. — 67. Uredil jo je Boris Zihlerl (Ustni vir tovariša Borisa Zihlerla). — 68. Danes je težko ugotoviti naklado brošur, kajti podatki so zelo različni. Najverjetneje so bile natisnjene v 3000 izvodi. Na teren so bile poslane v 500 izvodi, razen brošure O nacionalnem vprašanju, ki so jo poslali v 1000 izvodi (pismo Petrača nov. 1942 Francu Leskošku in Borisu Kraigherju v Arhivu CK KPS, fasc. II 1942). — 69. To sta druga in tretja številka tiskanega Slovenskega poročevalca. — 70. V tej tiskarni so bile prvič tiskane ilegalne kršne karte (Zbornik VI/4, dok. št. 56); seznam izdelanih klišejev

Zlatka Močnika v IZDG. — 71. Zbornik VI/5, dok. št. 85. — 72. Zbornik VI/3, dok. št. 102. — 73. Isto. — 74. Ustni vir Ostoja Tuma. — 75. Poročilo Milana Skerlavaja 14. VIII. 1942 Edvardu Kardelju (Arhiv CK KPS, fasc. II, 1942). — 76. Isto. — 77. Boni z manjšo vsoto po 100 lir in 50 lir so bila tiskani sele leta 1945. M. Skerlavaj v poročilu 41. II. 1945 pravi, da so ti boni v delu (Arhiv CK KPS, fasc. II, 1945). — 78. Gl. poročila CK KPS v Arhivu CK KPS, fasc. II, 1942). — 79. Poročilo M. Skerlavaja 14. VIII. 1942 Edvardu Kardelju (Arhiv CK KPS, fasc. II 1942). — 80. Od februarja do septembra 1945 je bil sekretar RK KPS Bežigrad. — 82. Datum poštnega žiga, fotokopijo pisma gl. v Borec, 1954, str. 457. — 83. LdP, 21. VII. 1956. — 84. Borec, 1954, str. 454. — 85. TMG, fasc. 950. — 86. Slovenec, 1945, št. 78 in 79, Slovenski dom 7. IV. 1945. — 87. TMG, fasc. 930; Boris Kariž obsojen na 50 let zapore, Anton Baggia na 25 let, Nikolaj Stare na 18 let, itd. Glej tudi Jutro, 1945, št. 110. — 88. Takrat Jernejeva cesta. — 89. TMG, fasc. 584. — 90. Ohranjena pogodba o najemu lokala med Janezom Ovsenikom in Pavlo Golob v IZDG. — 91. TMG, fasc. 584. — 92. Borec, 1958, str. 471. — 93. Isto. — 94. Petrač. — 95. TMG, fasc. 584. — 96. Borec, 1958, str. 471. — 97. Iz poročila 8. VIII. 1942 (Zbornik VI/5, dok. št. 102) je razvidno, da tiskarna še ni obratovala. Ko Petrač spet poroča Kardelju 14. VIII. 1942, zvedo, da je tiskarna že v obratu (Arhiv CK KPS, fasc. II, 1942). Glej TMG, fasc. 584. — 98. Arhiv Visokega komisariata, fasc. 4, TMG, fasc. 584, poročilo Vlada Krivica 24. IX. in Petrača 24. IX. 1942 E. Kardelju v Arhivu CK KPS. Datum v opombi v Zborniku VI/4, dok. št. 56, je napačen. — 99. Poročilo Lidije Sentjure 29. IX. 1942 E. Kardelju in poročilo Vlada Krivica 24. IX. 1942 v Arhivu CK KPS, fasc. II, 1942. Ta številka Dela je bila potem tiskana v Kozarjih. — 100. Primerjaj podatke zasliševanj v TMG, fasc. 584, in v tiskarni najdeno število lepakov. — 101. TMG, fasc. 584, in poročilo Vlada Krivica Kardelju v Arhivu CK KPS, fasc. II, 1942. — 102. Isto. — 103. Prim. tisk in poročilo Vlada Krivica E. Kardelju 14. IX. 1942 v Arhivu CK KPS, fasc. II 1942. — 104. Poročilo Petrača 24. IX. 1942 E. Kardelju v Arhivu CK KPS, fasc. II 1942. — 105. TMG, fasc. 584. — 106. Borec, 1958, str. 471-4. — 107. Ital. vojaške oblasti so 14. X. 1942 ob 11. uri ustrelile osem talcev kot represaljo za ubitega policijskega komisarja Kazimira Kukoviča. Med temi sta bila tudi imenovana, ki so jih izročili karabinerji (Arhiv Vis. komisariata, fasc. 218). — 108. Borec, 1958, str. 471-4. — 109. Zbornik VI/4, dok. št. 56. V opombi 7 je pravilno ime: Franc Golob. — 110. Proces 17. XII. 1942, gl. TMG, fasc. 584. — 111. »Jama«, ker je blizu Zelene jame, »Truga«, ker so tu izdelovali krste za talce. — 112. Borec, 1957, str. 471. Gl. poročilo Petrača v Zborniku VI/5, dok. št. 85. — 115. TMG, fasc. 406 in 409. — 114. TMG, fasc. 409 in ustni vir Staneta Cimpermana. — 115. TMG, fasc. 406. — 116. Podatek Rudolfa Buriča v knjižnici IZDG. — 117. Ustni vir S. Cimpermana. — 118. Alojz Klančnik je legalno ime za Alojza Tavčarja, ki je 9. III. 1942 odšel v partizane. Zaradi boleznii se je vrnil in postal kurir tiskarne. — 119. TMG, fasc. 584 in 409. — 120. Arhiv Vis. komisariata, fasc. 5. — 121. Ustni vir Milana Skerlavaja. — 122. Spomini Zlatka Močnika v IZDG. — 123. Borec, 1957, str. 475. — 124. Ustni vir Milana Skerlavaja. — 125. Arhiv CK KPS, fasc. II 1942. — 126. TMG, fasc. 414, enako originalnem zapisek izdelanih klišejev Z. Močnika v IZDG. — 127. Več o tem Borec, 1957, str. 475. — 128. Ustni vir Staneta Cimpermana.

